
The Representation of Hyponymy Relations in Explanatory Dictionaries: Theory and Practice

Tagaynazarova Raxima Axmetovna³

raxima.tg@gmail.com

PhD student,

Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Annotation *This article provides a comprehensive theoretical and practical analysis of the representation of hyponymic, or taxonomic, relations in explanatory dictionaries. Hyponymy is one of the most important types of lexical-semantic relations and plays a significant role in the hierarchical organization of word meanings, systematization of concepts, identification of semantic relationships between lexical units, and construction of dictionary definitions. The study examines major theoretical approaches to hyponymy in general linguistics, the relationship between the concepts of hyponym and hypernym, and relevant scholarly research conducted in Uzbek linguistics. The research material consists of 126 lexical units and their dictionary definitions selected from the two- and five-volume editions of the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language. The selected material was analyzed using descriptive, comparative, grouping, and dictionary-definition analysis methods. The findings demonstrate that hyponymic relations are predominantly represented through the "genus proximum + differentia specifica" formula. At the same time, several inconsistencies were identified, including the absence of explicit hypernyms, disproportionate use of hypernyms at different levels of the semantic hierarchy, concealment of hyponymic relations through synonymous definitions, and ambiguous selection of polysemous hypernyms. These issues may reduce the semantic transparency, consistency, and systematic organization of dictionary entries. Based on the findings, the study proposes practical recommendations for improving lexicographic practice, standardizing dictionary definitions, and representing hyponymic relations through semantic networks and graphical models in electronic dictionaries.*

Keywords *Hyponymy, hypernym, lexical-semantic relations, explanatory dictionary, lexicography, semantic hierarchy, taxonomy, dictionary definition*

Giponimik munosabatlarning izohli lug'atlarda aks etishi: nazariya va amaliyot

Tagaynazarova Raxima Axmetovna

raxima.tg@gmail.com

Doktorant,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya *Ushbu maqolada giponimik (tur-jins) munosabatlarning izohli lug'atlarda aks etish xususiyatlari nazariy va amaliy jihatdan kompleks tahlil qilinadi. Giponimiya leksik-semantik munosabatlarning muhim turlaridan biri bo'lib, so'z ma'nolarini ierarxik tartibga solish, tushunchalarni tizimlashtirish, lug'aviy birliklar o'rtasidagi semantik aloqalarni aniqlash hamda lug'at ta'riflarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.*

³ Tagaynazarova R.A. — ORCID: 0009-0001-3826-5480

Tadqiqotda umumiy tilshunoslikda shakllangan giponimiya nazariyalari, giperonim va giponim tushunchalarining o'zaro munosabati hamda o'zbek tilshunosligida mazkur masalaga bag'ishlangan ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Asosiy tadqiqot materialli sifatida "O'zbek tilining izohli lug'ati"ning ikki va besh jildlik nashrlaridan tanlab olingan 126 ta lug'aviy birlik va ularning ta'riflaridan foydalanildi. Materiallar tavsiflovchi, qiyosiy, guruhlash va lug'at ta'rifi tahlili metodlari asosida o'rganildi. Natijalar giponimik munosabatlar asosan "genus proximum + differentia specifica" formulasi orqali ifodalanishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, giperonimning ko'rsatilmasligi, ierarxiyaning turli bosqichlarida nomutanosib qo'llanishi, sinonimik ta'riflar orqali giponimik munosabatlarning yashirilishi va polisemantik giperonimlarning noaniq tanlanishi kabi muammolar aniqlandi. Tadqiqot natijalari asosida izohli lug'atlarning elektron shaklini takomillashtirish, giponimik aloqalarni semantik tarmoq va grafik modellar orqali ko'rsatish hamda lug'at ta'riflarining izchilligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar *Giponimiya, giperonim, leksik-semantik munosabatlar, izohli lug'at, leksikografiya, semantik ierarxiya, taksonomiya, lug'at ta'rifi*

Отражение гипонимических отношений в толковых словарях: теория и практика

Тагайназарова Рахима Ахметовна

raxima.tg@gmail.com

Аспирант,

Самаркандский государственный
университет имени Шарофа Рашидова

Аннотация *В данной статье проводится комплексное теоретическое и практическое исследование особенностей отражения гипонимических (родо-видовых) отношений в толковых словарях. Гипонимия является одним из значимых типов лексико-семантических отношений и играет важную роль в иерархической организации значений слов, систематизации понятий, установлении семантических связей между лексическими единицами и формировании словарных дефиниций. В исследовании рассмотрены основные теоретические подходы к изучению гипонимии в общем языкознании, взаимосвязь понятий гипонима и гиперонима, а также научные исследования по данной проблеме в узбекской лингвистике. Материалом исследования послужили 126 лексических единиц и их дефиниций, отобранных из двух- и пятитомных изданий «Толкового словаря узбекского языка». Анализ материала осуществлялся с применением описательного, сравнительного, группировочного методов и метода анализа словарных дефиниций. Полученные результаты показывают, что гипонимические отношения преимущественно выражаются посредством формулы «genus proximum + differentia specifica». Вместе с тем выявлены отсутствие явного гиперонима, несогласованное использование гиперонимов на различных уровнях иерархии, скрывание гипонимических отношений посредством синонимических дефиниций и неоднозначный выбор полисемантических гиперонимов. На основе результатов исследования предложены рекомендации по совершенствованию лексикографической практики,*

повышению системности словарных дефиниций и представлению гипонимических отношений в электронных словарях посредством семантических сетей и графических моделей.

**Ключевые
слова**

Гипонимия, гипероним, лексико-семантические отношения, толковый словарь, лексикография, семантическая иерархия, таксономия, словарная дефиниция

Kirish

Til birliklari orasidagi ma'no munosabatlari tilshunoslikning eng qadimgi va shu bilan birga eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelmoqda. So'zlarning ma'nosi hech qachon yakka holda, boshqa so'zlardan uzilgan holda mavjud bo'lmaydi – u doimo boshqa leksik birliklar bilan turli xil semantik munosabatlar tizimida namoyon bo'ladi. Sinonimiya, antonimiya, omonimiya, graduonimiya, partonimiya (meronimiya) va giponimiya kabi leksik-semantik munosabatlar orasida giponimiya alohida o'rin tutadi, chunki u leksikaning ierarxik, ya'ni "tur-jins" tamoyili asosida tashkil topishini ta'minlaydi (Lyons, 1977). Giponimiya – bu ikki leksik birlik orasidagi shunday munosabatki, unda birining ma'nosi ikkinchisining ma'nosini o'z ichiga oladi: masalan, "olma" so'zi "meva" so'zining giponimi, "meva" esa "olma"ning giperonimi (yoki superordinat so'zi) hisoblanadi (Cruse, 1986). Ushbu munosabat "X – Y turi" (masalan, "olma – mevaning bir turi") formulasi orqali sinaladi va aynan shu formula ko'pchilik izohli lug'atlarda so'z ta'riflarining tayanch strukturasini tashkil etadi.

Izohli lug'atlar – bu millat tilining leksik boyligini tizimli tarzda qayd etuvchi, har bir so'zning ma'nosini, uslubiy xususiyatlarini va qo'llanish doirasini ochib beruvchi asosiy leksikografik manba hisoblanadi. Lug'at tuzuvchi (leksikograf) har bir so'zga ta'rif berishda, ko'pincha ongli yoki ongsiz ravishda, giponimik munosabatlardan foydalanadi: yangi tushunchani izohlash uchun avval uning tegishli bo'lgan kengroq kategoriyasi

(giperonim) ko'rsatiladi, so'ngra shu kategoriya doirasidagi farqlovchi belgi beriladi (Cruse, 1986). Bu usul lug'atshunoslikda "klassik ta'rif" yoki "aristotelcha ta'rif" nomi bilan yuritiladi va deyarli barcha yirik tillarning izohli lug'atlarida qo'llaniladi. Biroq bu usulning amaliy qo'llanilishi nazariy jihatdan qanchalik izchil bo'lsa-da, real lug'at matnlarida bir qator nomutanosibliklar, uzilishlar va tizimsizliklarga duch kelinadi, bu esa mazkur tadqiqotning bosh muammosini tashkil etadi.

O'zbek tilshunosligida giponimiya masalasi nisbatan kech, asosan XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'rganila boshlangan. R. Safarova o'zining "Leksik-semantik munosabatlarning turlari" nomli ilmiy ishida giponimiya va giperonimiya tushunchalarini o'zbek tili materiali, xususan, umumiste'mol zoonimlar asosida chuqur tahlil qilib, giponimik va giperonimik so'zlarning semantik strukturasini aniqladi. Unga ko'ra, giperonim – jins belgisi bilan predmet nomining ko'p ma'nosini semantik jihatdan umumlashtiruvchi, mikrotizimning markaziy so'zi va dominant sifatida namoyon bo'luvchi leksik birlik, giponim esa jinsning muayyan turlari nomini ifodalovchi, semantik strukturasida jins ma'nosini yashirin tarzda ifodalovchi so'z bo'lib, semantik jihatdan giperonimga qaraganda boyroqdir (Safarova, 1996). H. Ne'matov va R. Rasulov tomonidan yaratilgan tizimiy tilshunoslik asoslariga bag'ishlangan darslikda ham gipo-giperonimiya lug'aviy birliklar orasidagi jins munosabatini ifodalovchi semantik aloqaning bir turi sifatida ko'rsatilgan (Ne'matov &

Rasulov, 1995). Bundan tashqari, J.Sh. Djumabayeva ingliz tilshunosligida giponimik taksonomiyaning o'rganilishi hamda giponim so'zlarning leksik-semantik munosabatlarini tadqiq qilgan (Djumabaeva, 2020), M.A. Xidirova esa ingliz va o'zbek tillaridagi yovvoyi hayvon nomlari misolida giponim-giperonim xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilgan (Khidirova, 2024).

Shunga qaramay, o'zbek tilshunosligida giponimik munosabatlarning aynan izohli lug'atlarda qanday aks etishi, ya'ni bu nazariy tushunchaning amaliy leksikografik faoliyatga qay darajada tatbiq etilgani masalasi alohida, maxsus tadqiqot obyekti sifatida deyarli o'rganilmagan. Aksariyat tadqiqotlar giponimiyani umumiy semantik hodisa sifatida yoki muayyan leksik-tematik guruh doirasida tahlil qiladi, biroq lug'at ta'riflarining mikrostrukturasi, ta'rif formulalarining izchilligi, giperonim tanlashdagi tamoyillar va bu jarayondagi tizimsizliklar kabi masalalar chetda qolib kelmoqda. Ushbu bo'shliqni to'ldirish maqsadida ushbu maqolada quyidagi tadqiqot savollariga javob izlanadi: (1) "O'zbek tilining izohli lug'ati" ta'riflarida giponimik munosabatlar qanday grammatik-semantik vositalar orqali ifodalanadi? (2) Giponimik zanjirlar (ierarxiya darajalari) lug'at matnida qanchalik izchil saqlanadi? (3) Lug'at ta'riflarida giponimik munosabatlarning buzilishi yoki noaniq ifodalanishi qanday holatlarda yuzaga keladi va bunga qanday sabablar bor? (4) Zamonaviy, xususan elektron leksikografiya sharoitida giponimik munosabatlarni aks ettirishning qanday takomillashtirilgan usullari taklif qilinishi mumkin?

Tadqiqotning dolzarbligi bir necha omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarining rivojlanishi bilan lug'aviy ma'lumotlar bazalarini yaratishda giponimik munosabatlarning aniq va izchil formalizatsiyasi talab etiladi. Ikkinchidan, milliy korpus va elektron lug'atlar loyihalarining faollashishi lug'at ta'riflarining semantik tuzilishini yangicha, tizimli nuqtai nazardan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Uchinchidan, giponimik tahlil til o'rgatish metodikasida, xususan, leksik boylikni kengaytirish va tushuncha xaritalarini tuzishda muhim amaliy ahamiyatga ega (Khidirova, 2024). Shu sababli mazkur tadqiqot nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy leksikografiya va kompyuter lingvistikasi uchun ham dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot uch bosqichli aralash metodologiya asosida amalga oshirildi. Birinchi bosqichda tavsiflovchi (deskriptiv) metod yordamida giponimiya, giperonim, differentia specifica, genus proximum kabi asosiy tushunchalarning nazariy mazmuni umumiy va o'zbek tilshunosligi manbalari asosida aniqlashtirildi (Lyons, 1977). Ikkinchi bosqichda material to'plash maqsadida "O'zbek tilining izohli lug'ati"ning ikki jildlik (1981) (Ma'rufov, 1981) va besh jildlik (2006–2008) (Madvaliyev, 2006–2008) nashrlaridan tasodifiy va maqsadli tanlov (purposive sampling) usuli asosida besh leksik-tematik guruh – hayvonot olami nomlari, o'simliklar nomlari, uy-ro'zg'or buyumlari, kasb-hunar nomlari va his-tuyg'u bildiruvchi so'zlar – bo'yicha jami 126 ta lug'aviy birlik va ularning ta'riflari yig'ildi. Ushbu guruhlarining tanlanishiga sabab, ular an'anaviy ravishda aniq ierarxik (taksonomik) tuzilishga ega bo'lgan sohalar hisoblanishi va shu boisdan giponimik munosabatlarning namoyon bo'lishi uchun eng qulay material bazasini tashkil etishidir.

Uchinchi bosqichda yig'ilgan ta'riflar lug'at ta'riflari tahlili metodi yordamida tahlil qilindi: har bir ta'rifda giperonim (agar mavjud bo'lsa) ajratib ko'rsatildi, so'ngra shu giperonimning o'zi mustaqil bosh so'z sifatida lug'atda qanday izohlanganini aniqlash uchun "zanjir kuzatish" protsedurasi qo'llanildi – bu protsedura toki giponimik zanjir eng yuqori (chegaraviy) giperonimga yoki, aksincha, ta'rifning uzilishiga yetib borguncha davom ettirildi. Shu tariqa har bir leksik-tematik guruh bo'yicha giponimik ierarxiyaning grafik modeli (daraxtsimon struktura) qo'lda tuzildi. To'rtinchi bosqichda esa qiyosiy tahlil metodidan foydalanib, aniqlangan ierarxik modellar ilmiy

adabiyotda tan olingan taksonomik tuzilmalar bilan solishtirildi, bu esa lug'atdagi giponimik munosabatlarning qay darajada "to'liq" yoki "uzilgan" ekanini baholash imkonini berdi. Guruhlash metodi yordamida aniqlangan nomutanosibliklar tipologiyasi ishlab chiqildi: (a) giperonimning umuman ko'rsatilmagan holatlari, (b) bir necha darajali giperonimning noto'g'ri yoki nomutanosib qo'llanilishi, (c) sinonimik ta'rif orqali giponimik munosabatning "yashirilishi", (d) polisemantik giperonimlarning noaniq tanlanishi. Tadqiqot davomida olingan miqdoriy ma'lumotlar sifat jihatidan tavsiflandi, chunki tanlanma hajmi katta statistik umumlashtirish uchun emas, balki hodisaning xilma-xil ko'rinishlarini chuqur tavsiflash uchun mo'ljallangan edi.

Nazariy asos

Giponimiya tushunchasi zamonaviy semantika fanida J. Layonz tomonidan sistemli tarzda ishlab chiqilgan bo'lib, u buni leksikaning eng fundamental paradigmatic munosabati deb ta'riflaydi, chunki aynan shu munosabat orqali lug'at boyligi qat'iy ierarxik tuzilmaga ega bo'ladi. D.A. Kruz o'zining "Lexical Semantics" asarida giponimiyani mantiqiy jihatdan bir tomonlama implikasiya sifatida belgilaydi: agar "X – bu it" degan gap rost bo'lsa, undan albatta "X – bu hayvon" degan gap ham kelib chiqadi, biroq bu implikasiya teskari yo'nalishda ishlamaydi (Cruse, 1986). Shu tariqa giponimiya assimetrik (bir tomonlama) munosabat sifatida sinonimiya va antonimiyaning simmetrik xarakteridan farq qiladi. P. Key esa taksonomiya va semantik kontrast masalasiga bag'ishlangan klassik maqolasida giponimik munosabatlarning ko'p darajali tabiatga ega ekanligini, ya'ni bitta so'z bir vaqtning o'zida boshqa bir so'zga nisbatan giponim, uchinchi bir so'zga nisbatan esa giperonim bo'lishi mumkinligini ko'rsatib o'tgan (Kay, 1971).

Giponimik munosabatlarning eng muhim xususiyatlaridan biri – ularning ierarxik zanjir hosil qilishidir. Masalan, "bulldog" so'zi "it" so'zining giponimi, "it" – "sutemizuvchi"ning giponimi, "sutemizuvchi" esa "hayvon"ning

giponimi hisoblanadi; shu tariqa "hayvon → sutemizuvchi → it → bulldog" ko'rinishidagi bir necha bosqichli ierarxiya vujudga keladi. Bunday ko'p bosqichli tuzilmalar leksikografik amaliyotda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki lug'at tuzuvchi har bir so'zni ta'riflashda ushbu zanjirning qaysi bosqichini "genus proximum" (eng yaqin jins) sifatida tanlashni hal qilishi kerak bo'ladi. Klassik ta'rif nazariyasiga ko'ra, ta'rifda imkon qadar eng yaqin giperonim tanlanishi lozim, aks holda ta'rif haddan tashqari umumiy va informativlikdan mahrum bo'lib qoladi (Cruse, 1986).

M.A. Xirst tomonidan ishlab chiqilgan giponimlarni matndan avtomatik aniqlash usullari lug'atshunoslik va kompyuter lingvistikasi chorrahasida muhim voqea bo'ldi: u "such NP as NP, NP, and NP" yoki "NP including NP" kabi sintaktik qoliqlar orqali matndagi giponim-giperonim juftliklarini avtomatik ajratib olish mumkinligini ko'rsatdi (Hearst, 1992). Bu yondashuv keyinchalik G. Miller boshchiligidagi guruh tomonidan yaratilgan WordNet – ingliz tili uchun mo'ljallangan yirik leksik-semantik ma'lumotlar bazasi – asosida qo'llanildi, unda so'zlar aynan giponimik ("is-a") va meronimik ("part-of") munosabatlar orqali bog'langan sinsetlar tarmog'i sifatida tashkil etilgan (Miller, 1995). Bunday elektron resurslarning yaratilishi giponimik munosabatlarning formal, mashinaviy tarzda qayta ishlanadigan tavsifiga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirdi va an'anaviy izohli lug'atlarning ushbu talabga qay darajada javob berishi masalasini dolzarblashtirdi.

Kristian Leman ta'kidlashicha, leksikograf giponimik munosabatlardan lug'at ishlab chiqishda kamida ikki xil maqsadda foydalanadi: birinchidan, "hayvon", "fazoviy konfiguratsiya" kabi umumiy tushunchalar atrofida taksonomiyalar quradi, bu esa leksik maydonlarni tarkiblashtirishga xizmat qiladi; ikkinchidan, ma'lumotlar bazasi darajasida har bir bosh so'z uchun uning barcha giponimlari ro'yxatini avtomatik hosil qilish imkoniyatini yaratadi, bu esa qog'oz lug'atda amalga

oshirish qiyin bo'lgan imkoniyatdir. Bu fikr aynan mazkur tadqiqotning markaziy muammosiga – an'anaviy, chiziqli-alifbo tartibidagi qog'oz lug'atning giponimik tarmoqni izchil aks ettirishdagi tabiiy cheklovlariga – bevosita tegishlidir: qog'oz lug'atda har bir so'z alohida, alifbo tartibida joylashgani sabab, giponimik zanjirning turli bo'g'inlari lug'atning turli sahifalarida "tarqoq" holda joylashadi va ular orasidagi bog'liqlik faqat o'quvchining o'zi ta'riflarni qo'lda taqqoslashi orqaligina tiklanishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida giponimiya masalasi R. Safarova tomonidan alohida chuqurlik bilan ishlab chiqilgan. U giponimiya va gipo-giperonimik so'z qatorlari tushunchalarini predmetning ob'ektiv borliqdagi tur-jins munosabatini o'z ma'nosiga ko'ra ifodalab beruvchi so'zlar qatori, paradigmasi sifatida talqin qiladi (Safarova, 1996). Safarovaning fikricha, o'zbek tilida gipo-giperonimik munosabatlar nafaqat leksik birlik darajasida, balki sintaktik birlik (so'z birikmasi) darajasida ham ifodalanishi mumkin: masalan, "baliq" so'zi giperonim, "baqra", "laqqa", "sazan" so'zlari esa uning giponimlari bo'lsa-da, "cho'rtan baliq" yoki "elektrli lappak baliq" kabi so'z birikmalari ham xuddi shu giponimik qatorda funksional jihatdan teng huquqli a'zo sifatida ishtirok etadi, garchi ularda "baliq" komponenti sintaktik jihatdan aniq ko'rinib tursa-da (Safarova, 1996). Bu kuzatuv izohli lug'at tuzuvchisi uchun muhim metodologik ko'rsatma beradi: giponimik munosabatlarni faqat bitta so'zlar orasida emas, balki so'z va so'z birikmasi orasida ham izlash lozim.

Natijalar

Ta'rif orqali giponimik ierarxiyaning shakllanishi

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da so'zlarning katta qismi – tahlil qilingan 126 ta lug'aviy birlikning taxminan 78 foizi (98 birlik) – klassik "genus proximum + differentia specifica" formulasi bo'yicha ta'riflangan. Masalan, "yo'lbars" so'zi lug'atda "mushuksimonlar oilasiga mansub yirik yirtqich hayvon" tarzida

izohlanadi, bunda "mushuksimonlar oilasiga mansub... hayvon" qismi giperonim vazifasini bajaradi, "yirik yirtqich" esa farqlovchi belgi hisoblanadi. Xuddi shunday tuzilma "olma", "behi", "gilos" kabi meva nomlari, "dazmol", "tova", "cho'mich" kabi ro'zg'or buyumlari nomlari ta'riflarida ham izchil kuzatiladi: bu so'zlar odatda "...uchun mo'ljallangan asbob", "...ning bir turi" yoki "...ga mansub o'simlik" kabi giperonimik ko'rsatkichlar orqali ta'riflanadi. Bu natija Layonz va Kruzning nazariy ta'kidlariga to'liq mos keladi va shuni tasdiqlaydiki, o'zbek leksikografiyasi ham, dunyoning boshqa yirik tillari leksikografiyasi singari, ta'rif tuzishning umumiy mantiqiy-semantik tamoyillariga tayanadi (Lyons, 1977), (Cruse, 1986).

Biroq tahlil qilingan birliklarning qolgan 22 foizida (28 birlik) giponimik munosabat izchil yoki to'liq ifodalanmagan holatlar aniqlandi. Bu holatlarning tipologiyasi to'rt guruhga bo'lindi va har biri quyida alohida muhokama qilinadi.

Giperonimning ko'rsatilmagan yoki noaniq ifodalangan holatlari

Ba'zi so'zlar ta'rifida giperonim umuman tilga olinmaydi, buning o'rniga faqat funksional yoki tavsiflovchi xususiyatlar sanab o'tiladi. Masalan, ba'zi kasb-hunar nomlari ta'rifida "kim bilan shug'ullanuvchi shaxs" kabi umumiy formula ishlatilishiga qaramay, bu shaxsning qaysi kengroq ijtimoiy-kasbiy toifaga mansubligi aniq ko'rsatilmaydi. Bunday holatlarda o'quvchi so'zning ma'nosini tushunish uchun ta'rifni to'liq o'qib chiqib, o'zi mustaqil ravishda mavhum giperonim tuzishga majbur bo'ladi, bu esa lug'at ta'rifining pedagogik va informativ funksiyasini bir qadar susaytiradi. Bunday hodisa xususan mavhum ot va harakat-holat bildiruvchi so'zlar guruhida ko'proq kuzatildi: his-tuyg'u bildiruvchi so'zlar orasida tahlil qilingan 24 birlikning 9 tasida (37,5 foiz) aniq giperonim ko'rsatilmagan bo'lib chiqdi.

Ko'p darajali giperonimning nomutanosib qo'llanilishi

Ikkinchi tip nomutanosiblik – bu bir xil taksonomik darajadagi so'zlarning turli

darajadagi giperonimlar orqali ta'riflanishidir. Tadqiqot davomida aniqlandiki, ba'zan bir turkumga mansub ikkita so'z – masalan, ikkita mevali daraxt nomi – birida "daraxt", ikkinchisida esa "meva beruvchi o'simlik" kabi turlicha umumiylik darajasidagi giperonimlar orqali ta'riflanadi, garchi ikkalasi ham xuddi shu botanik taksonga mansub bo'lsa-da. Bu holat, birinchi navbatda, izohli lug'atning ko'p yillar davomida turli mualliflar guruhi tomonidan, turli davrlarda va turli tahririyat tamoyillari asosida yaratilganligi bilan izohlanadi: har bir muallif o'z maqolasini mustaqil tarzda yozganligi sabab, butun lug'at bo'yicha yagona, markazlashtirilgan giponimik ierarxiya modeli oldindan ishlab chiqilmagan. Bu Leman ta'kidlagan muammoning aynan o'zi bo'lib, u leksikograf taksonomiyani puxta ishlab chiqqan taqdirdagina ko-giponimlarni parallel tarzda ta'riflash, masalan, xatokorona ravishda birini oilaga, ikkinchisini esa turkumga bog'lab qo'yishning oldini olish mumkinligini ta'kidlagan edi.

Sinonimik ta'rif orqali giponimik munosabatning "yashirilishi"

Uchinchi va tadqiqot davomida eng ko'p uchragan tip – bu giponim so'zning giperonim orqali emas, balki to'g'ridan-to'g'ri sinonim orqali izohlanishidir. Masalan, kamdan-kam qo'llaniladigan yoki dialektal xarakterga ega ba'zi so'zlar lug'atda oddiygina "qarang: [boshqa so'z]" tarzida izohlanadi, bunda giponimik pog'ona umuman ko'rinmay qoladi, chunki o'quvchi ikkinchi so'zga o'tgandan keyingina, agar u so'z klassik formulada ta'riflangan bo'lsa, giponimik zanjirni tiklay oladi. Bu usul lug'at hajmini tejash nuqtai nazaridan amaliy jihatdan qulay bo'lsa-da, semantik jihatdan giponimik va sinonimik munosabatlarni bir-biriga aralashtirib yuborish xavfini tug'diradi – bu esa D.A. Kruznig giponimiya sinonimiyadan tubdan farq qiluvchi, assimetrik munosabat ekanligi haqidagi ta'kidiga ziddir (Cruse, 1986). Zero, sinonim orqali izohlash o'quvchiga ikkita so'zning bir xil semantik darajada turishini ko'rsatadi, holbuki aslida ular

orasida ierarxik munosabat mavjud bo'lishi mumkin.

Polisemantik giperonimning noaniq tanlanishi

To'rtinchi tip nomutanosiblik ko'p ma'noli (polisemantik) so'zlarning giperonim sifatida qo'llanilishi bilan bog'liq. Masalan, "asbob" so'zining o'zi lug'atda bir necha ma'noda ("mehnat quroli", "musiqa cholg'usi", "jihaz" va h.k.) qayd etilgan bo'lsa, uni boshqa so'zga giperonim sifatida ishlatishda qaysi aniq ma'no nazarda tutilayotgani har doim ham kontekstdan bir ma'noda anglashilmaydi. Bunday holatlarda o'quvchi, ayniqsa til o'rganuvchi yoki lug'atdan avtomatik ma'lumot ajratib oluvchi kompyuter dasturi, giponimik zanjirni noto'g'ri tiklashi ehtimoli yuzaga keladi. Bu muammo, xususan, kompyuter lingvistikasi nuqtai nazaridan alohida dolzarb, chunki Xirst tavsiya etgan avtomatik giponim aniqlash algoritmlari (Hearst, 1992) va Miller boshchiligidagi WordNet tipidagi tizimlar (Miller, 1995) aynan bir ma'noli (disambiguated) giperonim-giponim juftliklariga tayanadi; polisemantik giperonim mavjud bo'lgan taqdirda bunday tizimlarni qo'lda yoki yarim avtomatik tarzda "tozalash" zarurati tug'iladi.

Giponimik zanjirlarning uzunligi va chuqurligi

Tadqiqot natijalariga ko'ra, tahlil qilingan besh leksik-tematik guruh orasida eng uzun va izchil giponimik zanjirlar hayvonot olami nomlari guruhida qayd etildi – o'rtacha zanjir uzunligi 3,4 bosqichni tashkil etdi (masalan, "hayvon → yirtqich → mushuksimon → yo'lbars" kabi to'rt bosqichli zanjirlar bir necha marta uchradi). Bunga sabab, ehtimol, hayvonot olami nomlarining aksariyati aniq biologik taksonomiyaga ega bo'lib, bu taksonomiya lug'at tuzuvchilar uchun tayyor va ishonchli tayanch nuqta vazifasini bajaradi. Buning aksicha, his-tuyg'u va ruhiy holat bildiruvchi so'zlar guruhida o'rtacha zanjir uzunligi atigi 1,6 bosqichni tashkil etdi, bu esa mavhum tushunchalar sohasida qat'iy ierarxik tuzilmani shakllantirish naqadar murakkab ekanligini

yana bir bor tasdiqlaydi. Uy-ro'zg'or buyumlari va kasb-hunar nomlari guruhlari oraliq natija (mos ravishda 2,7 va 2,1 bosqich) ko'rsatdi.

Muhokama

Olingan natijalar giponimiya nazariyasi va leksikografik amaliyot orasidagi murakkab, ba'zan ziddiyatli munosabatni yaqqol namoyon etadi. Bir tomondan, izohli lug'at tabiatan giponimik mantiqqa asoslanadi – chunki har qanday ta'rifning eng samarali usuli aynan tanish, kengroq tushuncha (giperonim) orqali notanish, torroq tushunchani (giponim) izohlashdir (Lyons, 1977). Ikkinchi tomondan, qog'oz lug'atning chiziqli, alifbo tartibidagi tuzilishi bu ierarxik mantiqni to'liq va izchil tarzda ko'rgazmali qilib ko'rsatishga imkon bermaydi – bu Leman ta'kidlagan "relyatsion baza" va "erkin maydon strukturalari" o'rtasidagi farqning aynan o'zidir (Lehmann, n.d.): an'anaviy qog'oz lug'at mohiyatan ikkinchi turga, ya'ni har bir maqola alohida-alohida yozilgan, ammo ular orasidagi tarmoq bog'liqligi aniq, ko'rinadigan shaklda mustahkamlanmagan tizimga o'xshaydi.

Bu holat, ayniqsa, o'zbek tilining leksikografik an'anasi nuqtai nazaridan tushunarli: "O'zbek tilining izohli lug'ati" ikki va besh jildlik nashrlari o'nlab mualliflar jamoasi tomonidan, uzoq yillar davomida yaratilgan yirik ilmiy loyiha bo'lib, bunday ko'lamdagi ishda yagona, markazlashtirilgan semantik-ierarxik model asosida barcha maqolalarni yozish amaliy jihatdan g'oyat murakkab vazifadir. Shu sababli aniqlangan nomutanosizliklar mualliflarning "xatosi" sifatida emas, balki an'anaviy qog'oz leksikografiyaning tizimli cheklovi sifatida baholanishi to'g'riroq bo'ladi. Bu xulosa Safarovaning fikri bilan ham uyg'unlashadi: u gipo-giperonimik munosabatlarning nafaqat leksik, balki sintaktik darajada ham ifodalanishi mumkinligini ko'rsatgan edi (Safarova, 1996), bu esa lug'at tuzuvchidan giponimik munosabatlarni izlash va izchil ifodalashda yanada kengroq, moslashuvchan yondashuvni talab qiladi – biroq bunday moslashuvchanlik

ayni paytda tizimli izchillikni ta'minlashni ham qiyinlashtiradi.

Zamonaviy elektron va korpusga asoslangan leksikografiya bu muammoning muhim yechimini taklif qiladi. Miller boshchiligidagi WordNet loyihasi (Miller, 1995) va Xirst tomonidan ishlab chiqilgan avtomatik giponim aniqlash usullari (Hearst, 1992) shuni ko'rsatadiki, agar lug'aviy ma'lumotlar relyatsion baza shaklida tashkil etilsa, yuqorida tavsiflangan nomutanosizliklarning katta qismini avtomatik tarzda aniqlash va tuzatish mumkin bo'ladi. Masalan, agar tizim "yo'lbars"ning giperonimi sifatida "mushuksimon"ni, "mushuksimon"ning giperonimi sifatida esa "yirtqich"ni belgilab qo'ysa, dastur avtomatik tarzda "yo'lbars → mushuksimon → yirtqich → hayvon" to'liq zanjirini hosil qilishi va shu orqali istalgan ikki so'z orasidagi masofani, umumiylik darajasini hisoblashi mumkin bo'ladi. Bunday yondashuv, ayni paytda, til o'rganish va o'qitish metodikasida ham katta amaliy ahamiyat kasb etadi, chunki tushuncha xaritalari va semantik tarmoqlar orqali o'quvchiga leksik boylikni tizimli tarzda taqdim etish imkoniyatini beradi (Khidirova, 2024).

Shu bilan birga, elektron leksikografiyaga to'liq o'tish bir qator yangi muammolarni ham keltirib chiqaradi. Xususan, polisemantik so'zlarning qaysi ma'nosi giperonim sifatida belgilanishi kerakligini avtomatik aniqlash hamon murakkab masala bo'lib qolmoqda – bu, yuqorida ko'rsatilganidek, WordNet tipidagi tizimlarda ham alohida ilmiy yo'nalish sifatida o'rganiladi. Bundan tashqari, o'zbek tili uchun WordNet tipidagi to'liq, ishonchli va ilmiy asoslangan leksik-semantik ma'lumotlar bazasi hozircha yaratilmagan yoki ommaviy foydalanish uchun mavjud emas, bu esa mazkur yo'nalishdagi kelgusi tadqiqotlar uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Shuningdek, giponimik munosabatlarni to'liq formalizatsiya qilish jarayonida tilning tabiiy, ba'zan "loyqa" chegaralarga ega semantik tuzilishini soddalashtirib yuborish xavfi ham mavjud – chunki, Keyning ta'kidlashicha, real til

amaliyotida ko'pgina taksonomik chegaralar unchalik qat'iy emas va kontekstga qarab o'zgaruvchan bo'lishi mumkin (Kay, 1971).

Xulosa va Tavsiyalar

O'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, giponimik munosabatlar "O'zbek tilining izohli lug'ati"da lug'at ta'riflarining tayanch strukturaviy tamoyili sifatida keng qo'llanilsa-da (tahlil qilingan birliklarning taxminan uchdan ikki qismidan ko'prog'ida), bu qo'llanilish to'liq izchil emas: giperonimning ko'rsatilmasligi, ko'p darajali giperonimning nomutanosib tanlanishi, sinonimik ta'rif orqali giponimik pog'onaning yashirilishi va polisemantik giperonimning noaniqligi kabi to'rt asosiy nomutanosizlik tipi aniqlandi. Bu natijalar, bir tomondan, umumiy tilshunoslikda ishlab chiqilgan giponimiya nazariyasining o'zbek tili leksik materialiga to'liq tatbiq etilishi mumkinligini, ikkinchi tomondan esa an'anaviy qog'oz leksikografiyaning bu nazariyani izchil amalga oshirishdagi tabiiy cheklovlarini yaqqol namoyon etdi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Birinchidan, izohli lug'atning kelgusi nashrlarini tayyorlashda har bir leksik-tematik guruh bo'yicha oldindan yagona giponimik ierarxiya modelini (taksonomik daraxt) ishlab chiqish va barcha lug'at maqolalarini shu modelga muvofiq yozish tavsiya etiladi, bu esa ko-giponimlarning parallel va izchil ta'riflanishini ta'minlaydi. Ikkinchidan, mavhum tushunchalar uchun ham, garchi ular aniq biologik yoki fizik

taksonomiyaga ega bo'lmasa-da, kamida minimal darajadagi funksional-semantik giperonimlarni izchil qo'llash tavsiya etiladi. Uchinchidan, lug'atning elektron versiyasini yaratishda har bir bosh so'z uchun uning giperonimi va giponimlari alohida, mashnaviy o'qiladigan maydon sifatida belgilanishi, bu esa foydalanuvchiga so'zlar orasidagi semantik tarmoqni interaktiv, vizual grafik ko'rinishda taqdim etish imkoniyatini yaratadi. To'rtinchidan, polisemantik so'zlarning giperonim sifatida ishlatilishida aniq ma'no raqami ko'rsatilishi tavsiya etiladi, bu esa noaniqlikni bartaraf etadi.

Ushbu tadqiqotning cheklovlari sifatida shuni ta'kidlash lozimki, tanlanma faqat besh leksik-tematik guruh va nisbatan cheklangan sondagi (126 ta) lug'aviy birlik bilan chegaralangan, shu sababli olingan natijalarni butun lug'at hajmiga to'liq umumlashtirish uchun kengroq, korpusga asoslangan miqdoriy tadqiqotlar zarur. Kelgusi tadqiqotlar, xususan, o'zbek tili uchun WordNet tipidagi elektron leksik-semantik ma'lumotlar bazasini yaratish loyihasi doirasida, aynan mazkur maqolada aniqlangan nomutanosizlik tiplarini avtomatik aniqlash va tuzatish algoritmlarini ishlab chiqishga qaratilishi mumkin. Shunday qilib, giponimik munosabatlarning izohli lug'atlarda aks etishi – bu nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy leksikografiya, til o'qitish metodikasi va kompyuter lingvistikasi uchun ham istiqbolli, kompleks tadqiqot yo'nalishi bo'lib qolmoqda.

References:

1. Cruse, D. A. (1986). *Lexical semantics*. Cambridge University Press.
2. Djumabaeva, J. Sh. (2020). The study of hyponymic taxonomy in English linguistics and the lexical and semantic relations of hyponym. *Ilkogretim Online – Elementary Education Online*, 19(4), 870–887.
3. Hearst, M. A. (1992). Automatic acquisition of hyponyms from large text corpora. In *Proceedings of the 14th International Conference on Computational Linguistics (COLING)*. 539–545.
4. Kay, P. (1971). Taxonomy and semantic contrast. *Language*, 47(4), 866–887.

5. Khidirova, M. A. (2024). Ingliz va o'zbek tillarida yovvoyi hayvon nomlarining giponim va giperonim xususiyatlari tadqiqi. *Ijtimoiy-gumanitar fanlar (Tilshunoslik)*, 30(1), 399–406.
6. Lehmann, C. (n.d.). *Lexical relations in lexicography*. Christian Lehmann. https://www.christianlehmann.eu/ling/ling_meth/ling_description/lexicography/relations_in_lexicography.html
7. Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vol. 1). Cambridge University Press.
8. Madvaliyev, A. (Ed.). (2006–2008). *O'zbek tilining izohli lug'ati* (5 jild). O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
9. Ma'rufov, Z. M. (Ed.). (1981). *O'zbek tilining izohli lug'ati* (2 jild). Rus tili.
10. Miller, G. A. (1995). WordNet: A lexical database for English. *Communications of the ACM*, 38(11), 39–41.
11. Ne'matov, H., & Rasulov, R. (1995). *Tizim lingvistikasi asoslari (sistem tilshunoslik)*. O'qituvchi.
12. Safarova, R. (1996). *Leksik-semantik munosabatlarning turlari*. O'qituvchi.